

„A honorációságért meg kell dolgozni”

Interjú Fallenbüchl Zoltánnal

□ *Arra szeretnénk kérni, hogy mesélj a családdról és arról is, hogy gyerekkori élményeid milyen motivációt jelentettek a szakterület választásánál!*

A szakterület választásnál a család nagyon erős motivációt jelentett, mert az apai, a Fallenbüchl-ág, igen régi osztrák értelmiségi család, messzire visszanyúlnak a gyökereink. Prominens név előttem Fallenbüchl Ferenc, aki a nagybátyám. Ő paptanár volt, a Sacré Coeur Sophianum Leánygimnáziumnak az igazgatója, és egyháztörténettel foglalkozott. Különösen szerette az Ágoston-rendieket és a Rabváltó Trinitáriusokat. Hézagnak érezte a magyar történetírásban a Rabváltó Trinitáriusok történetének megírását, akik – különösen a 17. század végén és a 18. század elején – jelentős szerepet játszottak Magyarországon a török fogságba esettek kiváltásában. A háború megszakította tevékenységét, szerencsére a háború után akadtak Hollandiában hasonló gondolkodású emberek és a további egyháztörténeti munkáit holland paptársaival együtt végezte. De ez csak az egyik, ami a történetírásban való szerepemet magyarázza.

Édesapám matematikatanár volt, gyakorló pedagógus, aki történetírással csak érintőleg foglalkozott; a nevelés történetével a 19. század elejétől. Az ő munkássága elsősorban gyakorlati volt, mert a magyar nőnevelés irányában tett nagyon sokat. Megalakította – miután a Prohászka Ottokár utcai polgári leányiskolának (ma: Papnevelde utca) volt az igazgatója – a praktikus leánynevelés iskoláját, a háztartási továbbképző tanfolyamot. Régóta foglalkoztatta e tanfolyam eszméje, melynek megvalósítása 1923-ban kezdődött, és amelyet 1937-ig, 60 éves koráig, amíg az iskola élén állott, vezetett. Tanított ő más is, például nemrégiben találtam meg a Fővárosi Levéltárban azt az engedélyezési okiratot, amivel megengedik számára, hogy a polgári iskolában rendkívüli óraszámban a francia nyelvet tanítsa. Ez 1899-ben történt; ő 1877-ben született, tehát akkor egész fiatal volt, 22 éves.

A pedagógia vonzása végigkísért engem is, volt is az életemben egy olyan időszak, amikor a pedagógiát élethivatásnak elfogadtam volna, ha bizonyos dolgok nem jönnek közbe.

Hadd említsem meg itt mindjárt az édesanyámat is, Ambrus Zoltán lányát. Ő is tanárnő volt. Édesanyám 1917-től a Práter utcai polgári leányiskolában tanított. Diplomáját az első világháború előtt szerezte, de amíg a fronton lévő férfiak helyettesítésére nem kellett a női munkaerő, addig nem került állásba, hanem egy elemi iskolában tanított. 1917-től kezdve azután itt volt a Práter utcában egészen az 1949–50-es tanév végéig, úgyhogy rendkívül nagy szerepe volt a kerület lányainak magyar irodalom és történelem tanításában. Ezt most nem azért mondom, hogy dicsérjem az édesanyámat, de ő olyan egyéniség volt, aki nem volt túl gyakori

a polgári iskolai vagy akár a gimnáziumi tanárnók között. Lelkesedéssel tanított, szerették a tanítványai. Nagyon jellemes, öntudatos feleségeket, anyákat és dolgozó nőket igyekezett nevelni, ami sikerült is neki, annyira, hogy 30 évvel az iskolából való távozása után is még jöttek a volt tanítványai.

A tanítás mellett édesanyám szépirodalommal is foglalkozott. Az első világháború előtti években novellákat írt, amelyekben a női egyenjogúságért, a kereső pályák megnyitásáért szállt síkra. Ezek most is megvannak még, őrzöm őket. A második világháború után írt egy nagy, négygenerációs családregrényt is, az „Egyetlen ház”-at, mely nem jelenhetett meg nyomtatásban politikai okokból.

Egy generációval továbbmenve – Ambrus Zoltánról, anyai nagyapámról nem beszélnék, mert ő minden irodalomtörténeti könyvben, legalább nagy vonalakban, benne van. De itt, az Ambrus családban, megint felbukkan egy újabb irodalmi véna. Tudniillik Ambrus Zoltán édesanyja, Spett Vilhelmina volt, akinek német eredetű őse Mária Terézia idején mint orvos került Magyarországra. Fia összeházasodott a Kovacsóczy családdal. Az irodalomtörténet behatóbb ismerői számára nem ismeretlen Kovacsóczy Mihály, a reformkor magyar újságírója és kiadója, aki Kossuthal is vitatkozott, és aki Ambrus Zoltánnak, az írónak öreg-nagybátyja, tehát a nagyanyjának a testvére.

Kovacsóczy Mihály apja, idősebb Kovacsóczy Mihály, Grassalkovich tisztartó volt. Felesége, Foltényi Mária, Egerben született, mert akkoriban ott volt a szolgálati helye Foltényi ősapámnak. Ennek a Foltényi ősapámnak a felesége Szombathelyi lány volt. Ez azért érdekes, mert a Szombathelyi család francia szolgálatban állt XV. Lajos idején, ők voltak a huszárság szervezői. Itt egy generációval visszafelé egy Polareczky lány bukkan fel, aki így nekem az egyik ősanym. Ő 1704-ben született Besztercebányán és 1780-ban halt meg a Tisza-melléki Poroszlón. Úgy lett francia nemes, hogy a fivérei XV. Lajos tisztjei voltak. Érdekes, hogy egy magyar lány, aki ki sem tette Magyarországról a lábát, francia grófnő lett, mert a XV. Lajos által adott diplomában benne van ő is.

Mindez azért lényeges, mert a francia orientáció, a francia kultúrkör mindvégig nagy hatással volt jelen a rokonságban. Annyira, hogy a családban – Polareczky, Foltényi, Szombathelyi, Kovacsóczy, Ambrus – mindenki tudott franciául. Így családi tradíció volt, hogy németül tudni *kellett*, franciául tudni *illett*. És ez azért sok mindent megmagyaráz az én érdeklődési körömből is. A második világháború alatti magatartásomat is nagyon érdekes módon befolyásolta ez a hármas kötődés, hogy a családban magyar, osztrák-német és francia, azaz három nyelv élt.

De nem az Ambrus-ág az egyetlen. Ugyanis anyai nagyanyám, Tormássy Gizella, aki egy délvidéki, bánáti dzsentrí családból származott, maga is író volt, az *Ország-Világ* című lapnak a munkatársa, de fordítóként is működött, francia nyelvből fordított. Lelkes magyar honleány volt, a „Hass, Alkoss, Gyarapíts!” jelzavait követő. Fiatalon, édesanyám születése után hunyt el.

□ *Mondhatjuk azt, hogy ezek a családi előképek és hagyományok már gyerekkorodban meghatározták az érdeklődési irányodat?*

Igen, ezek nagyon erősen befolyásoltak.

□ *A múltkor, amikor beszélgettünk, említetted, hogy ki miért választja azt a témát, amit egész életében kutat. Akkor azt mondtad, hogy ahol az ősök kézművesek, ott kézműves a profil. Nálad pedig azért a hivatalnokok, mert az ősök is azok voltak...*

Kutattam is őket.

□ *Néhány szóval tudjuk őket is érinteni?*

Az Ambrus család végig nemes, székely nemes, a Spettek württembergi bárók a hagyomány szerint, – a diploma nincs a birtokban, de a Spett családban köztudott volt. Az egyik Spett lovastiszt volt, aki azután orvos lett, az orvostudományt német földön tanulta ki, és mint katonarvos, részt vett az 1797-es nemesi felkelésben. Az Arad megyei felkelőknek ő volt az ezredorvosa, ami érdekes pályamódosítás. Értelmiségiek voltak tehát az ősök, ugyanakkor a nemességhez számítottunk. De annak a szegényebbik részéhez, ahhoz a réteghez, amelyiknek nem állt vagyon a háta mögött. Tehát meg kellett dolgoznia azért, hogy az egzisztenciáját fenntartsa és így, ha tőlem megkérdezi valaki, hogy én minek tartom magamat és a családomat, nemesnek vagy honoráciornak, akkor én a honoráciort valahogy kicsit többnek is érzem. Mert a nemesség az csak születés. A honorációságért meg kell dolgozni. Én ezt valahogy így érzem.

Az iskolákkal születésemtől fogva kapcsolatban állok, szüleim pedagógusok voltak, tehát számomra az iskola azt jelentette, hogy a hivatás, az érdeklődés – valljuk be – a megélhetési alap is. Úgyhogy nekem a marxisták kategorizálása, hogy ilyen osztály, olyan osztály, idegen volt mindig, mert én a családban azt láttam, hogy érdeklődés, vonzalom, hajlam, rokonérzés és kenyérkereset egyszerre volt jelen, ami nem választható ilyen vonalakkal szét.

Most jön a Fallenbüchl család. Fallenbüchl édesapámról mondtam, hogy ő pedagógus volt. A nagyapám ellenben mérnök volt a Duna Gőzhajózási Részvénytársaságnál. Az édesapám meg is mutatta nekem az egyik hajót diákkoromban, amit még a nagyapám szerkesztett.

Dédapám ugyancsak a Duna Gőzhajózási Társaságnál volt tisztviselő. Ausztriából jött, de a magyarok iránti szimpátiával. Egyébként a négy dédapám között három negyvennyolcas van, egyik Bécsben és kettő Magyarországon.

□ *Ő echte osztrák?*

Valódi osztrák, az egész Fallenbüchl család, végig a 16–15. századig, alsó-ausztriai. Nagyon sok különböző ág van, nagyon sok különböző foglalkozás, katonatisztek, közkatonák is, mert ha valaki nem volt nagyon gazdag, akkor valamihez kellett kezdenie, hivatalnokok, gazdasági hivatalnokok vagy katonák lettek. Egyikük az 1650-es években a bécsi császári kamara alatt volt a vámhivatal főnöke, az, ami Magyarországon a harmincados. Egy cikkemben benne van, hogy felszólalt annak az érdekében, hogy a soproni borokat Bécsben ne sújtsák akkora vámmal, hogy azok tovább mehessenek Csehországba. A magyar szimpátia ebben az osztrák családban már a 17. században kiugrik.

Apai nagyanyám pedig Steffula volt. A Steffula is régi császári hivatalnokifamília. A dédapám azonban magyar állami hivatalnok volt: Steffula János, benne

van a sematizmusokban is, ő volt az utolsó budai főharmincados. Akkor helyezték át a központi – osztrák – vámigazgatósághoz, amikor a harmincadügy megszűnt Magyarországon. Ahol most a Hilton szálló van, az volt valamikor a Kamarának az épülete, és ott volt a szolgálati lakása.

Aztán továbbmegy a családja, s a Maÿer von Grafenegg-ek mint harmincadosok, aztán a Lang von Hannstadt-ok, akik selmecebányai bányatisztek is, a Steffula család vonalán jönnek be. Előbbiek a stájer határszélen működtek, utóbbiakat nagyon jellemzően, Selmecebánya jogi helyzete miatt, az osztrák nemesi lexikonban lehet megtalálni, s nem a magyarban. Ez az ág bányatisztviselő volt, s miután a bányatisztviselők rendszerint igen szoros házassági kapcsolatban álltak egymással, őket egészen a 17. század végéig lehet követni anyakönyvileg, – itt is van hivatalnoki beütés!

□ *Mesélj az iskoláidról!*

Számomra az iskola – amit a továbbiakban először a Cukor utcai elemi iskola képviselt – nagyon érdekes volt. A Cukor utcai elemi nem tükrözte az országos átlagot, mert általában jómódú fiúk jártak oda, de területi alapon egészült ki, így az osztályban nagyon szegény gyerekek is voltak, akiknek az ember időnként lelkiismereti okokból odaadta a tízóraitját. Más részről viszont egyfajta nyitottságot is láttam a világ felé, mert ebben az iskolában nagyon keveset számított az, hogy ki honnan jött. Az üvegajtó túlsó oldalán kezdődött az édesapám igazgatása alatt álló polgári iskola. Nekem úgy kellett viselkednem, hogy senkivel se éreztessem azt, hogy az édesapám a másik iskola igazgatója. Ez lelkekre volt kötve.

□ *Ezt elsős korodban megmondták?*

Elsős koromban megmondták. Elsős koromban megértettem, édesapámnak egyszer-kétszer kellett csak mondania, és megértettem.

□ *Az elemiben, majd a gimnáziumban a szegényebb meg gazdagabb koordinátákon túl megjelent-e valamiféle keresztény–zsidó ellentét?*

Ez soha nem volt szempont, diákok voltunk, együtt jártunk, ugyanazok voltak az órák, ugyanazok a tanítók. Ebből a szempontból később a piaristáknál is nagyon toleráns szellem volt. Csak jót mondhatok róluk. És ha a kötelező levante-intézmény nem jön be, akkor soha nem derül ki, hogy ki milyen eredetű, vagy kinek mi a politikai beállítottsága.

Az életutamnak a következő fázisa 1934, amikor gimnáziumba kerültem, de itt két dolgot még szeretnék megemlíteni. Mindig Gödöllőn nyaraltunk, az Ambros családnak volt ott egy düledező kis háza, de miért érdekes ez?

Gödöllőn volt 1933-ban a Jamboree. Akkor még nem voltam „farkaskölyök”, később léptem be, de a Jamboree-n nézőként részt vettem és nagyon-nagyon figyeltem mindent. Igen jól emlékszem ezekre. A ’33-as Jamboree-n német cserkészek is részt vettek. Be voltak már jelentve, de Hitler, aki nem szerette a nemzetközi szervezeteket, azonnal feloszlatta a cserkészetet, holott nagyszabású cserkészélet volt Németországban. A nemzetek felvonulása az arénában rám rendkívül mély hatást gyakorolt. Minden nemzetnek felvonult a csapata, minden ország előtt egy cserkészfiú vitte a nemzet zászlaját és két fiú a vállán a táblát, amire

rá volt írva az ország neve. És az, hogy a német cserkészek közül egy vitte a zászlót, az országot jelző táblánál pedig a német cserkésznek egy magyar cserkészfiú segített, mert mindössze két emigráns német cserkész jött el a Jamboree-ra, az bennem azonnal úgy értelmeződött, hogy itt valami nagyon nagy baj van. A németek igen sokan vannak, ez nagy nemzet és nem telik, csak két cserkészre! Hitlerrel szemben való ellenérzésem ettől az időponttól datálódott.

Azután 1933-ban Mariazellben voltunk zárándokúton a nyári vakációban, és a templomba eljött, akkor búcsú lévén, Dolfuss kancellár is. Ott álltunk – nem volt ez megszervezve, csak összeverődünk, akik templomba akartunk menni szentmisére –, Dolfuss is megjelent, mindenki jubilált, őt éltette. Összehasonlítást tehettem az osztrákok államfője és a magyar Horthy Miklós között. Horthyt láttam lóháton integetni minden évben – nem volt bennem semmi ellenérzés Horthyval szemben, de ezt ma úgy fogalmazom meg, Horthyt tisztelni lehetett, Dolfusst szeretni is. És amikor a házuk újjáépült '34-ben Gödöllőn, az egyik első hír, amivel édesanyám reggel bejön hozzám, hogy Dolfuss kancellárt megölték. Az volt az a bizonyos merénylet. Hát én annak napokig betege voltam.

Nos, elkövetkezett 1938 és egyszerre fölvetődött az Anschluss kérdése. Nekem senki nem mondta, a szüleim sem mondták, de úgy éreztem, hogy itt most végzetes valami jön és az Anschluss napján kitűztem egy fekete szalagot és úgy mentem az iskolába. És azt kérdezik tőlem az osztálytársaim, „Kit gyászolsz?” Erre, mintha felnőttem volna, azt mondtam: „A független Ausztriát.” Amire aztán nagy nevetés: „De ez jó nekünk, itt vannak a németek a szomszédban!” Nem voltam ettől elbűvölve, mert már tudtam, hogy ebből most előbb vagy utóbb háború lesz vagy lehet. Mivel Ausztriából jöttek az őseim, ez a kettős kötődés nálam megvan és ezt nagyon meg tudom érteni másoknál is.

□ *Milyen hatások értek még a gimnáziumban, milyen volt a piarista gimnázium?*

A latintanárom egyszersmind a franciatanárom is volt, aki azt mondta nekem érettségi után, vagy közvetlen érettségi előtt: „Ne hagyj abba a franciát, mert neked már majdnem semmi nem kell ahhoz, hogy perfekt legyél a francia nyelvben!” Tudniillik a francia leckét mindig a saját szavaimmal mondtam el, míg a többiek betanulták. Ő mindig animált, hogy tartsd meg azt a jó érzést, azt a piarista érzést, mondta, ami a mi iskolánkat más iskoláktól megkülönbözteti!

□ *A piarista szellemiség egy létező különbséget takart? Antall József kapcsán például elég nagy visszhangot kapott, hogy „mi, mint egykori piaristák”...*

Mindannyian katolikusok voltunk, de volt egy ilyen szellemi vezető társaság, amihez hozzá tartozott a vallásgyakorlás, az emberszeretet, a hazafiság; egy komplexum volt, amihez hasonlókat nem tudok ma mondani, mert sajnos a világ már nagyon megváltozott. A piaristákról csak jót mondhatok és az ottani nevelésemet nagyon jónak tartottam, egyetlen baj volt csak, hogy a végén behozták a kötelező levétét. Ezt azonban nem a piaristák hozták be. Sőt, ők maguk is viszolyogtak tőle.

Azután elérkezett a '42-es esztendő, leérettségiztem. Nagyjából már 1933-ban eldőlt, hogy valami olyan pályát akarok választani, ami a történettudománnyal kapcsolatban van. A pályaválasztás Bécsben 1933-ban dőlt el a Kunsthis-

torisches Museum megtekintésekor. Bécsben a Collegium Hungaricumban laktunk, mert szüleim pedagógusok voltak és nyáron a diákszobákat kiutalták nekünk. Sok könyvélmény is köt oda, a döntő momentum mégis az volt, hogy Bécsben valahogy úgy éreztem, ott egy kis magyar sziget van. Ez is, meg az egykori kancellária épülete, ami akkor már szövetségi intézmény volt, az állami levéltár épülete, ezekben én akkor éreztem a történelmiséget, a magyar múltat. A Stefanskirchében is ott voltak a magyar relikviák. Úgy éreztem, hogy nekem valahol a történelem körül van a helyem és innen van az indítás. Ettől kezdve a gimnáziumon keresztül is végigvonul ez. Vasárnaponként az alsó négy osztálynak a diákmissziója fél kilenckor volt, ami fél tizenegy körül befejeződött. Ebédelni két óra körül ebédeltünk, s a köztes idő drága szüleim által engedélyezett szabad idő volt számomra, ha múzeumot akartam látogatni. Abban az időben a múzeumok vasárnap mindenkinek ingyen voltak nyitva. Állandó látogatója voltam a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek, csakúgy az Iparművészeti Múzeumnak, de volt olyan is, hogy a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeumba mentem, vagy az Ernst Múzeumba, ami a Jókai téren volt. Olyan is volt, hogy a Parlamenti Múzeumot néztem meg. Szóval a múzeumlátogatás roppantul foglalkoztatott, és már a gimnáziumban ezzel a gondolattal foglalkoztam, egyetlen dolog tartott csak vissza: tudniillik hogyan fogok elhelyezkedni, mert szüleim idősek, és hamar rá vagyok utalva a kenyérkeresetre. Tehát egy olyan pálya volna jó, amin hamar kereshetek, de előtte az egyetemem mindenképpen el kell végeznem, annál hamarabb nem megy.

☐ *De az ugye természetes volt, hogy egyetemre mentél?*

A szüleimnek is diplomás státusa volt. Édesapám, bár polgári iskolai igazgató volt, egyetemem végzett. Édesanyám polgári iskolai tanárképző főiskolát végzett, tehát ő is diplomás volt. Világos volt, hogy ha most elmegyek érettségi után valahova egy kis irodai munkára, az nem biztosítja ugyanazt a szociális státust a számomra. A szociális státus alatt én nagyon sok mindent értettem. Érdekes módon nem azt, hogy én ki vagyok, hanem azt, hogy fenn tudjam tartani a lakást, ezt a lakást különösen. Nem volt olcsó lakás.

Summa summarum, ebben az időben az lett volna számomra a legrealisabb, hogy egy múzeumhoz kerüljek.

☐ *Annyit lehetett tudni a dolgról, hogy itt anyagilag rosszul jár az ember?*

Azt nem lehetett tudni, azt egy gyerek nem tudta. De én tudtam, hogy a szüleim idősek. És mi történik, hogyha félárvaságra, vagy esetleg árvaságra jutok?

☐ *Szüleid mennyire voltak idősek?*

Édesapám 48 éves volt, mikor megházasodott, tehát 49 éves, amikor én születtem. Édesanyám 36 éves volt, amikor férjhez ment, mert addig főleg – különösen a nagyapám második feleségének halála után – egyedül az ő keresetére lehetett számítani. Éreztem, hogy nekem itt minél hamarabb keresnem kell. S azon gondolkodtam, hogy tanár legyek – tulajdonképpen ahhoz is volt kedvem, előadni, de történelmet előadni, olyasmit, ami foglalkoztatja a fantáziámat. A földrajzot is szerettem a középiskolában. Kevésbé szerettem a nyelvtant és a matematikát. Szerény édesapám, matematikatanár, sokat kínlódott velem.

Summa summarum, csak azt akarom mondani, hogy a középiskola szép időszak volt, azután jött az egyetem. Akkor már nagyon kellett igyekezni.

☐ *Félreértettem, azt hittem, hogy már középiskolában is érezted ezt a súlyt.*

Már akkor is éreztem, hogy sietni kell, hogy a szüleimet tehermentesítsem. Az egyetemen igyekeztem minél többet kollokválni, mert ha az embernek jelesek voltak a kollokviumai, akkor tandíjkezdvémenyt kapott. Hát én is igyekeztem...

☐ *Az nem fenyegetett, hogyha nem tanulsz, akkor behívnak katonának?*

Az egyetemi hallgatókat még a Horthy-éra felmentette a tanulmányaik tartamára. Csak 1944-ben, a Sztójay-kormány alatt jött egy olyan rendelet, hogy aki a tanulmányainak nem tett eleget, nem vizsgázott le, vagy nem elégséges eredménnyel, azt behívják katonának.

☐ *Hogyan nézett ki ekkor a bölcsészkar rendszer?*

A bölcsészkar rendszer az volt, hogy az ember érettségi után beiratkozott, egy nyomtatott füzet alapján felvette azokat a kollégiumokat, amelyek érdekelték és amelyeket a tanárképző intézet előírt a számára. Ugyanis voltak olyan emberek, mint például Dümmerth Dezső, aki megkockáztatta, hogy ő szabad bölcsész lesz, és kizárólag azokat a kollégiumokat vette fel, amelyek érdekelték.

Szóval a tanárképző előírt bizonyos tantárgyakat, ha az ember tanár akart lenni.

☐ *Az abból fakadó feszültséget, hogy egyfelől meg kellett felelni a színvonalnak, másrészt egyfajta egzisztenciális nyomás is nehezedett Rád, miként oldottad fel?*

Úgy, hogy lehetőleg minél hamarabb levizsgázzak, aminek volt egy olyan hátulütője, hogy akkor behívnak katonának. Az nem állt az ember érdekében, hogy ha már kész, ott áll a diplomájával, a Magyar Királyi Honvédség meg nyomban ráteszi a kezét. De az sem állt érdekemben, hogy itt maradjak diploma nélkül. Csak előre volt: elvégezni, minél hamarabb.

Édesapám ekkor már nyugállományú igazgató volt, nem mondom, elég szép nyugdíjat kapott. Mellékesen megjegyzem, mert általában nem közismert, és mindig azt mondják, hogy a Horthy-rendszer ilyen volt meg olyan volt, de nekem megvannak az édesapám háború alatti, majd az infláció alatti nyugdíjszelvényei, melyeket beragasztottam egy füzetbe. Holtom után megkapja az Országos Széchényi Könyvtár vagy az Magyar Országos Levéltár, mint dokumentumot. Egyértelműen látni lehet, hogy a nyugdíjasoknak akkor is korrigálták a nyugdíját. Tehát az édesapám 600 pengővel ment nyugdíjba, ami akkor fővárosi, pedagógiai vonatkozásban elég sok volt, és ezt egy fél év után már 20 pengővel emelték, egy háromnegyed év után drágasági pótlék címén megint 20 pengővel emelték, tehát ahogy mentek fel az árak, a nyugdíjak úgy tartották értéküket. Így akármit mondanak a Horthy-rendszerre, de értékállóság volt. Nem akarok rosszmájú lenni, de jelenben ez nincs így, és a jövőre ma nem jósolható ez sem.

De térjünk vissza az egyetemhez! Amikor én bekerültem az egyetemre, gyönyörűség volt számomra, hogy itt nincs kötött órarend, ami óriási könnyebbség volt a gimnáziumhoz képest. Itt ülni kellett, hallgatni, jegyzetelni és a félév végén kollokválni.

□ *És a történelem szakon vagy akiket a történelem tanszékekhez lehet kötni, kik voltak a sztár-előadók?*

Voltak – ma úgy mondhatnánk – „sztárelőadók”, akik tényleg országos nevek voltak a történettudományban. Sok könyvvel és sok előadással. Ilyen volt például Szekfű Gyula, aki akkoriban nagyon előtérben volt, politikailag is. Szekfű mellett ugyanakkor ma ritkán emlegetik, de igen nagy tudós volt Mályusz Elemér. Kettőjük intézete egymás mellett volt, és én mindkettőjüket hallgattam. Mályusz jobboldali ember volt. Nem egészen szélsőjobboldali, mint mondták rá, ő magyar nacionalista volt, aki nem szerette, hogy a Felvidék Csehszlovákiához, illetve akkor Szlovákiához tartozik, nem szerette, hogy Erdély Romániához tartozik, s ennek időnként hangot is adott. De hogy például embercsoportok vagy nemzetek ellen agitált volna, ilyet én nem hallottam Mályusz szájából.

□ *Azok a dolgok, amiket ma például a historiográfia szét szokott szedni iskolákra, hogy Mályusz egyenlő a népiségtörténettel, Szekfű az szellemtörténet, Domanovszky pedig gazdaságtörténet, ezek ténylegesen megfogható különbségek voltak, vagy csak az utókor hegyezi ki a különbségeket ennyire?*

Az utókor hegyezi ki elsősorban, mert ezek a diszciplínák inkább azt jelezték, hogy az illetőnek kik voltak az elődei és a mesterei. Nem azt, hogy ő így vagy úgy ad elő, hanem hogy kik voltak a mesterei. Domanovszkynál például tudott dolog volt, hogy neki Karl Lamprecht volt a mestere, idézte is sokszor...

□ *Hajnalnak is... Lipcsében...*

Hajnalnak is, de Hajnal általában rengeteg nevet sorolt föl és sosem állított föl rangsort. Már mint a hatások tekintetében. A francia Seignobos-t emlegette kicsit többször, mint a többieket, de ezen kívül rengeteg nevet sorolt föl. Sok nevet említett, olyanokat is, amelyek egészen frissek voltak akkoriban.

Olyan tanáraink voltak, hogy egész egyszerűen le kellett a kalapot venni előttük. Mályusz népiségtörténete abban kulminált, hogy ő *Pest-Buda és Óbuda a középkorban* című kollégiumában emlegette, hogy voltak német polgárok, magyar polgárok, olasz polgárok és ezek mindegyike milyen jelentőségben járult hozzá Buda városnak a késő középkori történetéhez. Szegény folytatta volna, ha '45-ben valaki ki nem tőrja rögtön, állítólag egy bizonyos „marxista”, akinek az ambíciója nagyobb volt, mint a tárgyi tudása, de történetesen a középkorral foglalkozott. Kitúrták Mályuszt és hajszát indítottak ellene. Aztán később egyesek fölhasználták az adatgyűjtését, bőségesen kiaknázták a maguk neve alatt, – nem akárok nevet mondani, mert bár az illető már nem él, nagyon kihasználta Mályusz idős korát, bizonytalan társadalmi helyzetét, diszkrimináltságát is, és a bőségszaruból bőségesen merített magának.

□ *És akkor Te valamennyiüket végigjártad és megismerted...*

Akit csak lehetett, hallgattam. Az első évben ez még lehetséges volt. Másodéven már le kellett magát kötnie az embernek szemináriumra. Én nagyon-nagyon ingadoztam, mert Domanovszky is érdekelt, ott két kitűnő magántanár volt, azután hosszas lelki tusa után, mert Mályusz is meg Szekfű érdekelt, én Szekfű mellett kötöttem ki.

Szekfűnél magasak voltak a követelmények. Az első kérdés az volt, hogy „Milyen nyelvet beszél, Kolléga Úr?” Szekfű mindig kimért volt és rendkívül udvarias. Hát megmondtam, hogy németet meg franciát. „Jó, akkor abba a kollégiumba kerül, amin Montesquieu-t fogunk olvasni.”

☐ *Maga osztotta be a diákokat, hogy kit hova tart alkalmasnak?*

Igen.

☐ *És amikor Szekfű beosztott Téged a Montesquieu-szemináriumba, akkor jogosult lettél arra, hogy...*

...akkor jogosult lettem arra, hogy a szeminárium ülésein részt vegyek és a lekékről, amelyeket Szekfű föl adott, például egy részt a *Perzsa levelekből* vagy *A törvények szelleméről*, referálhatok a legközelebbi ülésen.

☐ *Hogy nézett ki akkor egy tanszék? A tanszékvezetőnek...*

...volt egy irodája, egy íróasztala, egy könyvespolca, még egy szekrénye is, ahol az iratait tartotta. Bent nem aludt, egyik professzorról sem hallottam soha, hogy bent aludt volna, pláne, hogy valamely kollégánővel, az elképzelhetetlen volt! Emellett pedig volt az intézet, melynek falain körben végig könyvek voltak szépen sorba rakva, beszámozva. A könyvek katalógusát és a könyvtárat egy hölgy, vagy egy ifjú, megbízott könyvtárosi minőségben gondozta, – amihez vagy járt tiszteletdíj, vagy nem. A tanszéki könyvtárosság egyben valamiféle próba is volt.

☐ *És milyen volt egy szemináriumi óra?*

Az asztalfőn ült a professzor, körülötte pedig félkörben ültünk. Emlékszem, volt közöttünk egy férjes asszony, akit úgy hívtak, hogy doktor Sárosiné. Szekfű, amikor ezeket a szemináriumi órákat tartotta és őt feleltette – mert feleltette az embert –, akkor mindig úgy szólította meg, hogy „Doktor Sárosiné Nagyságos Asszony!”. – Így szólította, roppant udvariasan ment minden.

A szeminárium nagyon kellemes légkörű volt, de tudni kellett. Volt olyan például közöttünk, aki nem tudott franciául. Egyáltalán nem tudott nyelveket. Azt mondta Szekfű professzor: „Kolléga Úr! Van szótár, van Egyetemi Könyvtár, tessék elővenni a szöveget, tessék elővenni a szótárt és mint a középiskolában, óráról órára készülni! Nem szükséges a nyelvnek szóban és írásban való teljes ismerete, de a szemináriumon, bizony-bizony” – ezt mindig hozzátette – „a szemináriumon bizony felelni kell!” Ilyen volt. Más professzoroknál is ugyanígy ment minden. Tehát Mályusz például a *Budai jogkönyvet* elolvastatta úgy, hogy azt mondta: „Kérem Kolléga Úr a 15. törvénycikk második bekezdésében lévő törvényanyagból legyen olyan kedves magyarázza meg”, hogy ez és ez a kifejezés mit jelent. Régiségtan volt, de a javából. Ezt tudni kellett. Ha valaki Mályusz szemináriumára járt, – emiatt nagyon sok ellensége is volt – nagyon keményen megkövetelte, különösen a *Budai jogkönyvet* és a források ismeretét általában.

☐ *És hogyan lett ebből diplomamunka?*

Diplomamunka úgy lett, hogy az ember 1-2-3 évig járt a professzor úr szemináriumaiba, majd az utolsó év elején be kellett jelentenie, hogy „Professzor Úr kérem, én szeretnék Professzor úrnál szakdolgozatot csinálni.” Mire a professzor úr vagy azt mondta, hogy „Helyes, rendben van”, vagy azt mondta, hogy „Sajnos olyan

nagy számú a jelentkező” – vagy valamilyen udvarias formulát –, „hogy nem tudom elfogadni, tessék talán próbálkozni X tanár úrnál. Ott még bővebben van alkalom.” Nálam a Szekfűnél való szakdolgozatot az tette lehetetlenné, hogy ’45-ben Szekfű moszkvai nagykövet lett, ennek következtében minden fejre állt és a tanítványok kénytelenek voltak máshoz menni, mert Szekfű azt mondta, hogy ő nem jön haza azért, hogy levizsgáztassa a hallgatókat, neki fontosabb diplomáciai feladatai vannak...

□ *Ezt nem éreztétek cserbenhagyásnak?*

Volt, aki cserbenhagyásnak érezte, én nem. Megmondom, miért. Én már a harmadik évben, sőt talán már a második évben – bár szemináriumban ott voltam Szekfűnél – átpártoltam Hajnalhoz, akihez viszont nem nagyon ment senki, mert azt mondták róla, hogy nagyon szigorú és az elméleti szociológiát nagyon jól kell tudni. Nekem pedig az elméleti szociológia akkoriban még, hogy ne mondjam, kínai volt, meglehetősen távoli diszciplína. Azt mondtam, nincs más megoldás, nincs Szekfű, meg talán jobban is szeretem ezt a tanárt, ezt a rendkívül ráncos arcú és végtelenül udvarias, kedves, de egyáltalán nem leereszkedő embert, mert Hajnal nem leereszkedő volt, hanem barátságos. Azt mondtam, hogy Horthyt tisztelni lehetett, Dolfusst szeretni. Itt ugyanígy megvolt ez a különbség: Szekfűt tisztelni lehetett, Hajnalt szeretni.

□ *Szekfűről még egyetlenegy kérdést. Tulajdonképpen nekem soha nem nagyon fért a fejembe, hogy végül is mit keresett ő Moszkvában?*

Valaki kellett erre a posztra, és abban az időben még kisgazdapárti kormányzás volt Magyarországon. Szekfű Dümmerthnek vallomást tett, amit Dümmerth leírt. Dümmerth iratait proponáltam, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára vegye meg, egy részét meg is vette, hogy ezt megvette-e, vagy erre az Egyetemi Könyvtár tette rá a kezét – mert Dümmerth az Egyetemi Könyvtárnál működött –, nem tudom. Bizonytalan előttem a sorsa; de tény, hogy Dümmerth lejegyezte Szekfű utolsó vallomását. Ezt tőle magától tudom. Szekfű azt mondta, hogy „Ha nem én megyek, hanem egy kommunista ül oda be, akkor az Magyarországnak sokkal rosszabb, mert az a béketárgyalásokon ki fogja szolgáltatni az országot.” Úgy gondolta, hogy nagy tárgyi tudásával bizonyos dolgokat ki fog védeni. Hogy aztán ebből mi és hogyan igaz, azt nem tudom, de tény az, hogy ő tudta, hogy ha egy Molnár Erik-zsánerű ember ül oda, vagy egy Andics Erzsébet... Azt hiszem, ezt akarta ő megelőzni, olyannyira, hogy Moszkvából nem is nagyon jött haza, azt hiszem, csak egy-két napra, aztán megint visszament. Majd megírta a *Forradalom után*, amit nem lett volna szabad megírnia az én véleményem szerint.

□ *A Te olvasatodban mi annak a motívuma?*

Annak az a motívuma, hogy mi, magyar középosztály – értsd: értelmiség – akkor már ez volt a nevünk – kompromitálódunk, ezért le kell lépniünk, vagy teljesen meg kell változnunk. Kizárólag a népből jövő embereknek kell átvenni a vezetést, akik soha semmiképp nem rúgtak labdába, mert csak úgy tudunk beleilleszkedni a Szovjetunió által indukált forradalomba. Ez is volt a címe: *Forradalom után*.

Emiatt sokan úgy érezték, hogy útilaput kötöttek a talpukra, például egyik kolléganőm, amikor ezt meghallotta, sürgősen férjhez ment egy angol tiszthez és eltávozott.

☐ *De Szekfű ezt miért írhatta? Ez az öregkori nyugalom biztosítéka?*

Ez elsősorban az öregkori nyugalom biztosítéka. Úgyhogy azt hiszem, azért írta meg a *Forradalom utánt*. Kicsit olyan egzisztenciabiztosítás is volt.

☐ *Térjünk vissza Hajnalhoz! Hajnalra azt mondják, hogy nem volt jó előadó.*

Nem is volt jó előadó, én is úgy látom. Lassan, vontatottan beszélt, de ennek megvolt az az előnye, hogy az ember le tudta jegyezni az előadásait. Nagyon érdekesen tudott beszélni. Visszament az emberiség őskorába és onnan kezdve fejtette ki szociológiai alapelveit. Például a *haladás* témakörénél egy költő – kortárs – azt mondta, „Honnan tudom megállapítani, Professzor Úr, hogy egyáltalán van haladás?” Mire Hajnal: „Kérem Kolléga Úr, vegyünk egy egyszerű példát. Honnan tudom azt, hogy például a nagypapám nem volt kutya?” Elneveltük magunkat, majd azt mondta, hogy az emberiségnek feltehetően volt egy olyan periódusa, amikor az emberek magukat a kutyától származtatták. A kutya volt a totem. A totemállat. „Ezen azért túl vagyunk, és azt hiszem – mondta Hajnal kicsit ironikusan – talán ma már nem sok olyan ember van, aki magát a kutyától származtatja, bár – tette hozzá ironikus mosollyal – némelyek azért a viselkedésükben olyan vonásokat árulnak el, minthogyha ez a felfogás ma is érvényes lenne.”

Így tudott előadni Hajnal, de mindezt lassan, le lehetett jegyezni. Humorosan tudott előadni, elevenen, színesen, bizony előfordult, hogy megtapsoltuk az óra végén. Amit általában nagyon kevés tanárral csináltunk meg. De Hajnalt, akinek nem volt sok hallgatója – 10–15 fő lehetett –, bizony nemegyszer megtapsoltuk.

☐ *Kik azok a hallgatótársak, akik tudományos pályán maradtak?*

Azt tudom, hogy Windisch Éva néha ott volt Hajnal óráin. Rá emlékszem, tudományos pályán maradt. Hallgatta, kollokvált, de nem vizsgázott nála. Az arcokra emlékszem, de a nevek már nem. Nem vagyok benne egész biztos, mert az arc megváltozik negyven esztendő alatt, de Lukács János [John Lukacs] talán szintén őhozzá járt.

☐ *És miként nézett ki a szakdolgozat megírása?*

Először a szakdolgozatot kellett megírni a tanárképző miatt, amit vagy elfogadtak disszertációnak, vagy nem. A „szabad bölcsész”-eknek ellenben nem kellett semmit sem csinálni, ők az abszolutóriummal lezárták tanulmányaikat és kész. Viszont, ha a szabad bölcsész múzeumi, könyvtári, vagy levéltári állást akart, akkor le kellett doktorálnia, amit törvény írt elő. A doktori szigorlat nem volt könnyű, mert görögből is le kellett érettségizni hozzá. Doktori szigorlat és két vagy három nyelv szóban és írásban való ismerete, a források felhasználásának szintjéig. Ez eléggé nehéz conditio sine qua non volt.

Ha valaki a tanári oklevelet is megszerezte, az előny volt, mert akkor az ember két diplomára hivatkozhatott. Tanári oklevéllel egy közgyűjteménynél ügyvezetett beosztott tanár lehetett az ember. A Széchényi Könyvtárban az 1950 előttiék közül két olyanról tudok, akinek nem volt doktori oklevele.

☐ *És mi volt a fokozat megszerzésének menete?*

A cím megszerzése két lépcsőből állt. Az első dolog volt a doktori disszertáció, ez írásos munka volt, amit írásban kellett beadni. Ennek meg kellett ütnie egy bizonyos színvonalat, úgy, hogy a professzor elfogadja. Ezt követte a szóbeli doktori szigorlat, aminek volt egy főtárgya és két melléktárgya, hasonló tárgykörből. E háromnak egyesítették az érdemjegyeit, a főtárgyi kettőt számított, a másik kettő egyet-egyet. A szigorlat után a jelölt várhatott egy-két órát, esetleg hármat is, azután behívták és közölték vele szigorlatának az eredményét. Az eredményhirdetés után pár napra kapta meg az ember az oklevelét és doktori esküt tett.

Nos, hogy volt nálam mindez Hajnallal? 1944 nyarán, hogy idegességemet levezzem, mert a katonai behívó azért, a mentesség ellenére, állandóan a fejem fölött függött, elkezdtem egy disszertációféleséget, vagy szakdolgozatot készíteni, amely szakdolgozatnak az volt a címe, hogy *Az európai népek gyarmatosításának múltja, jelene és jövője*. Ezt 1945 végén elvittem Hajnalhoz minősítésre, vajon jó lenne-e szakdolgozatnak. Hajnal végigolvasta, és azt mondta, „Kolléga Úr, ez kitűnő! Ezt szakdolgozatnak, így ahogy van, azonnal elfogadom, a jövőjét egyelőre hagyjuk ki.” Erre mondtam, hogy „Esetleg lehetne valami doktori – ugye vérszemet kap az ember – disszertáció is belőle?” Hajnal azt válaszolta, hogy ezt a témát már eléggé feldolgozták nyugaton, többnyire ugyan egy-egy nemzetnek a gyarmatosításáról, de nem így, en bloc a gyarmatosításról, és azt javasolta, hogy vegyem ki ennek egy részletét, és írjam meg a gyarmati településformák szociológiáját. Így írtam ebből, valamint újabb kutatásokból a farm és tanyatelepülés összehasonlítását, ami tehát az ő ötlete volt. Utána csak ezzel foglalkoztam hónapokig és végül – meglett! S akkor Hajnal elolvasta, majd azt mondta: „Nagyon jó, kitűnő! Kolléga Úr én ezt disszertációnak elfogadom!”

□ *És a konzultációk?*

Kétszer konzultáltunk, de azt mondta, hogy ez a téma annyira újszerű, a magyar tanya-település és a germán, az angolszász, észak-európai farmtelepülés összehasonlítása ebben a formában hiányzik, így ő ezt elfogadja, s akkor felkészültem a szigorlatra. 1946 decemberében, három hónappal az infláció megszűnte után, amikor az ember már megtalpalt cipőben mehetett a bizottság elé, akkor főtárgyából levizsgáztattott. A kérdés ugyanez volt, a farm- és a tanyatelepülést hogyan látom, milyen a magyar szórványtelepülés, mert a tanya lényegében többgenerációs szórványtelepülés.

Az első melléktárgy Domanovszky volt. Domanovszky Sándor mindig jóindulatúan nézett, mosolygott, kedves ember volt, de szigorú. Ha jól emlékszem, ő azt kérdezte tőlem, hogy a középkori szórványtelepülések hogyan viszonyulnak a farm- és a tanyatelepüléshez? Azután pedig jött a második melléktárgy Mendöl Tiborral. Mendöl műveit olvastam, ami elég is volt. Ezen kívül mást csak annyit kérdezett, hogy Mauritiusnak és Réunion szigetnek mennyi az évi középhőmérséklete, illetve hogy hol vannak még olyan gyarmatterületek, ahol a farm településforma évszázadok óta fennáll és ahol a gyarmatosítók maguk létesítették ezeket, tehát nem átvett településformák? Azután egy fél órát kint ültem a disszertációm eredményére várakozva, majd behívtak, mindenki felállt, édesapám is eljött,

édesanyámnak órája volt, nem tudott eljönni, a bizottság pedig kihirdette az eredményt, hogy Fallenbüchl Zoltán a mai napon a doktori szigorlat követelményeinek eleget tett, summa cum laude eredménnyel. Utána kezét fogtunk, Hajnal, Domanovszky, Mendöl sorrendben. Ez volt '46 decemberében. December 16-án megkaptam a doktori oklevelemet. Az ünnepélyes doktori esküt más karok hallgatóival tettük le.

Most, miután nyelvi ismereteim is megvoltak, reménységgel pályázhattam arra, hogy egy közgyűjteménynél alkalmazást nyerjek. 1947 januárjában Hajnal István javaslatára beadtam a kérvényemet a Magyar Nemzeti Múzeumhoz, amit az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójához, Tolnai Gáborhoz továbbítottak. Állásom önkéntes gyakornoki állás volt. Az önkéntes gyakornokság annyit jelentett, hogy az ember nem állt jogviszonyban és nem kapott fizetést. De azért nem éhezett, mert a Hóman Bálint-féle Állástalan Diplomások Országos Bizottsága 150 kemény forint munkadíjat adott minden ilyen önkéntes gyakornoknak. Úgyhogy első pillanattól fogva fizetett ember voltam. De jogviszonyom még nem volt, csak az Országos Társadalombiztosítási Alap fogászati és betegségi kezelése járt. Akkor elkezdtem a pályafutásomat a Széchényi Könyvtárnál. Mint önkéntes gyakornokot, bemutatnak az összes osztályokon. Nem volt túlzottan nehéz, mert összesen hetvenen voltunk abban az időben. Nehéz volt viszont akkor a könyvtárnál státusba kerülni; korábban nyugdíjazás, elhalálozás, áthelyezés miatt lehetett az embernek kilátása egy állásra. Az áthelyezések azelőtt nagyon szépen mentek, mert a múzeumtól, illetve a Széchényi Könyvtártól nagyon sok ember egyetemi katedrára került, vagy ha adminisztratív hajlama volt, akkor a minisztériumba. De akkoriban pont fordított volt a viszony, igen kiváló színvonalú emberek jöttek, akik máshol nem kellettek. Szóval nem látszottak nagy remények, de a főigazgató valahogy kiügyeskedte, hogy a Széchényi Könyvtár kapjon két állást. Egy év múlva kineveztek, státusba kerültem, a Tolnai-féle kibokszolt státusok egyikét kaptam, ami a 9. fizetési osztály második fokozata volt és 569 forint dotációval járt. Erre egy szerényebb igényű lánnyal már meg is lehetett volna esküdni.

Egészen '67-ig a Térképtárban voltam. Aztán átkerültem a Kézirattárba '69-ben, ahol '84-ig maradtam.

□ *És Te a Széchényiből mentél nyugdíjba 1985-ben...*

Én a Széchényiből mentem nyugdíjba 1985-ben. Az Országos Széchényi Könyvtár fölhelyezése egybeesett az én nyugdíjkorhatárommal. De nem ez döntött, mert arra gondoltam, hogy 60 éves elmúltam, ezt a könyvtárat úgy szeretem, az anyagát úgy föl tudom használni, így nem sietem el a nyugdíjbamenetelt; hanem akkor jött egy új nómenklatúra-tervezet, amely szerint a tudományos főmunkatárs kategória megszűnik, s lesz főmunkatárs I., főmunkatárs II., és lesz tudományos tanácsadó. De tudományos tanácsadó csak az lehet, akinek akadémiai fokozata van. Nekem akkor még nem volt akadémiai fokozatom. Hát azt mondom magamban: most visszafelé lépjek? Mert egész pályafutásomat, 39 évig, mindig tudományos igénnyel végeztem, most öregségemre legyen főmunkatárs I., tudományos megjelölés nélkül. Vagy most öreg fejjel álljak neki és kandidáljak le marx-

izmus-leninizmusból és orosz nyelvből? Mert tudni kell, a marxisták nekem nagyon sokat ártottak keresztény meggyőződésem miatt. Az oroszok pedig ’56-ban kibombáztak, tehát érthető indokaim voltak, ha az orosz nyelvvizsga ellen erősen kapacitáltam. Azt mondtam: ezt már nem! Míg a Kádár-éra nem kevés embernek emelkedést jelentett, utazhattak külföldre, én turista útlevéllel utazhattam, és tartanom kellett, ha az osztrákoktól vagy a németektől kaptam a munkámért valami pénzt, hogy akkor devizacsalást követek el. Hát köszönöm szépen, összehúszom magam, amennyire lehet, és igyekeztem, hogy legalább tolerált legyek. Az egésznek az eredménye az volt, hogy ’84 végén elmentem nyugdíjba. Ekkor lassan arra a bölcs belátásra jutott az Akadémia, hogy tulajdonképpen sem az a marxizmus-leninizmus vizsga nem létfontosságú, sem az orosz nyelvnek a szóban és írásban való ismerete nem olyan fontos. Kállay István, aki jó barátom volt, és a feleségem ekkor valósággal kényszerítettek, hogy adjam be a kandidátusi disszertációm.

A bizottságban – Benda Kálmánnal az élen, Zimányi Vera, Bertényi Iván és Dávid Zoltán is ott volt – egyhangúan a maximális pontszámot kaptam, és fölterjesztettek a nagydoktorira. Amit azután valaki, akinek más volt a koncepciója az archontológiáról, mint nekem, elhalasztatott, úgyhogy még egyszer le kellett vizsgáznom, de azon a vizgán is átestem, s megkaptam a nagydoktorit. Úgyhogy most már nagydoktor vagyok. Hát ha ez 20 vagy 30 évvel ezelőtt történt volna, akkor még jobban örültem is volna ennek.

□ *És a Kézirattárban akkor már úgy érezted magad, mint aki alapvetően történész?*

Igen, mint történész, elsősorban történészként. Tudniillik több dolog volt. Az egyik az volt, hogy nemcsak a katalógust kellett építeni, ami szintén a feladataim közé tartozott, hanem gyarapítani is kellett, tehát a vételi javaslatokat minősíteni. Ez nagyonis történész munka volt, mert főleg történelmi tárgyú kéziratokat adtak be hozzánk. Mint kimondottan történészi munka, ez volt az egyik feladatköröm. Azután pedig, hogy a kutatóknak, mint a forrásanyagot jól ismerő ember, az egyszerű könyvtárnál nagyobb mélységű segítséget kellett nyújtanom. Továbbá katalogizálni is kellett, és mivel a katalógusunk annotációs, röviden minősíteni is kellett a feldolgozandó kéziratokat, ami már szintén tudományos munka volt.

□ *Akkor térjünk át a tudományos munkádra: látsz-e ebben szakaszokat, vagy tagoltságot, akár tematikusan, akár módszerbelileg? Hogy van ez előtted most?*

Első indításom hazulról az irodalomtörténet volt, Ambrus nagyapával, az ő életrajza, műveinek megjelentetése stb. is beletartozott ebbe. Aztán egy másik érdeklődési köröm is kialakult, a nemzetiségi kérdés iránt, olvastam az addig megjelent ilyen tárgyú műveket. Ide tartozik az is, hogy milyen módon bántak el a Teleki Pál Tudományos Intézet nemzetiségi kérdésre vonatkozó katalógusával 1949-ben, amire már csak én emlékszem. Volt ott egy terem, ami most a német egyetem díszterme, ahol körös-körül, katalógusfiókokban országok és országon belül nemzetiségi csoportok szerint katalogizálva volt sorba rakva az anyag, nemcsak könyvek, de folyóiratoké, sőt hírlapi cikkeké is.

Gondoltam, hogy ez esetleg érdekes lehet; de nem, mert akkoriban erről publikálni nem lehetett. Ez még Kemény G. Gábornak sem nagyon sikerült, aki kifeje-

zetten a nemzetiségi kérdéseknek a szakértője volt. Le is tettem erről a témakör-ről, helyette elkezdtem foglalkozni egy település társadalmi struktúrájának az alakulásával. Legjobban a 18. századi Pest érdekelt. Ennek az elindításához az is hozzájárult, hogy valaki megkért, segítsék neki a családfájuk összeállításában, mert jártas vagyok a levéltári anyagban. Akkor rengeteg adatot találtam a 18. századi pesti lakosságra vonatkozólag. Többek között felleltem egy olasz nyelvű összeírást, a Bánátból menekült pesti spanyolok névjegyzékét. III. Károly katonái voltak, akik Barcelonából Ausztriába kísérték, és szöveget ütött a fejembe, hogy ha én ezt feldolgozom, akkor talán ezt még Spanyolországba is el lehetne juttatni. Igaz, akkor Franco volt uralmon, nem volt tanácsos még egy tudományos folyóirattal sem kapcsolatba lépni. Aztán rengeteg nyugat-magyarországi polgárról is találtam adatot, ezeknek a neveit is kiírtam, érdekes volt, családi vonatkozásban is találtam egy-kettőt közöttük. Ez az '50-es években volt, '56 előtt, amikor már egy kicsit szabadabban lehetett akkor kutatni, Sztálin halála után, a levéltárakba beengedték az embert, és nem vetették rögtön keresztkérdések alá. Megkörnyékeztem a belvárosi főplébánia hivatalnak a plébánosát – úgy emlékszem, Bánáss volt akkor a plébános –, hogy nem tekinthetnék-e be az anyakönyvekbe? Nagyon készséges volt, szívesen megengedte. Aztán ez az anyaggyűjtésem kiterjedt az egész pesti lakosságra, amivel nagy terveim voltak: az egész pesti lakosságot akarom összegyűjteni, 1686-tól 1770-ig. Rekonstruálni lehetne a neveket és azt, hogy kik voltak, mik voltak, kaptak-e polgárjogot, vagy nem kaptak polgárjogot, mennyi ideig éltek itt, tehát névsorszerűen, amiből egy monográfiát gondoltam írni. Ebbe beszállt Dümmerth Dezső, akivel jó barátságban voltunk, de ő egy olyan magának való ember volt. Engem kibombáztak '56-ban, a cédulaanyagomat nem tudtam elhelyezni, mert nem volt lakásom, itt volt egy romlakás, ami papírforma szerint az édesanyám nevéen volt, és volt egy szükségszobánk a Rákóczi tér 2-ben, a volt párházban, hát ott sem tudtam elhelyezni a cédula-anyagomat; de nem volt olyan rettenetesen sok, hát odaadtam a Dezsőnek, hogy használja föl, ha neki is kell. Ő akkor a Tinnert, Dinnert, Dümmerth család történetét kutatta, később kiderült, hogy nem jó helyen kutatja, mert a Somogy megyei levéltárban megtalálta szépapja összes iratait, aki Napóleon katonája volt, és a győri csata után leszakadt, majd az előnyomulást folytatta magyar területen, de már a magánéletben. Szóval én ezt a munkát úgy akartam a Dezsővel megcsinálni, hogy ketten csináljuk, szerzőtársak leszünk, amivel én nem jártam volna túl jól, mert a D betű előbb van, mint az F, de hát mindegy, akkoriban örültem annak, hogy el tudtam helyezni ezeket a céduláimat. Egyébként sok mindent újra kellett kezdenem, mert a lakásom lebombázásakor a cédulaanyagom egy része is elveszett. Amellett nekem se a folyóiratszerkesztők, se a könyvkiadók között nem nagyon voltak barátaim, pedig az akkor roppant fontos dolog volt a publikációhoz.

□ *Két dolgot hadd kérdezzek ezzel az első munkáddal kapcsolatban. Ugye Te ezt a módszert, amit alkalmaztál, kombinatív módszernek nevezed. Ez az eljárás lényegében azt jelenti ugye, hogy ugyanazon személyekre több forrásból gyűjtesz adatokat? Ez honnan jött?*

Ez a *kombinatív* módszer, ez az én agyamból pattant ki, előtte nem adott senki tanácsot, nem irányított senki, én ezt magamtól kombináltam. Hát ha egyszer az itt születetteket regisztráljuk, akkor az itt házasultakat is regisztrálni kell, mert valamiből születnek a gyerekek, és ugyanakkor kombinációba be kell venni a halálozásokat is, mert valahogy a három együtt természetes.

☐ *És a másik kérdés, ami ehhez kapcsolódik, hogy nem tűnt-e túl nagyoknak ez a munka?*

Nagynak tűnt, de én kiszámítottam, hogyha Dezsővel mi minden héten háromszor elmegyünk a belvárosi plébániára az anyakönyveket cédulázni, és ott egy, másfél órát engednek nekünk eltölteni – mert nekik is hivatali rendjük volt – akkor az anyakönyveket kb. két év alatt 1770-ig ki tudjuk cédulázni és betűrendbe rakni. Akkor még, fiatalon nem számított az idő...

☐ *És az időszakot hogy jelölted ki?*

Az időszakot azért jelöltem így ki, mert 1773-mal szűnt meg a belvárosi plébánia általános érvénye. Akkor szervezték meg a józsefvárosi, illetve a terézvárosi plébániát, másrészt ez a korszak volt számomra a legérdekesebb, az ún. „barokk” kor, amikor Pest elkezd kiépülni, fejlődik, rengeteg új épület keletkezik, ide költöznek a Királyi Kúriának a bírái, és a hivatalnoki kar, építészek érkeznek ide, akik az Invalidusok Házát építik, ami különben is rendkívül érdekes téma, úgyhogy...

☐ *... a források között a Bürger Rolléről is szó esik, ami tulajdonképpen egy polgárkönyv, a polgárok jegyzéke...*

A *Bürge Rollét* is bele akartuk venni, természetesen...

☐ *... és akkor írsz itt még kiegészítő forrásokról is ebben a tanulmányodban, peres iratokról, meg folyamodványokról, járványügyi iratokról...*

1738-ban pestis járvány volt, és ezért összeírták a pesti lakosságot, és a spanyolokat külön írták össze. Hogy a Bánátból menekült spanyolok nem hurcolják-e föl a járványt?

☐ *Itt van a kiágazása az 1738-as diákösszeírásnak is, az is innen indul?*

Innen indul, de majd csak később, mert amikor ezt a munkát csináltam, akkor magam is arra gondoltam, hogy ez túl sok lesz. De felvettem a tervet, ám az borzasztó sok időt vett volna igénybe, így én csak az anyakönyvekre, az összeírásokra és a polgárjegyzékre akartam támaszkodni.

☐ *Az összeírások, azok milyen összeírások?*

Vannak adóösszeírások, pl. 1741-ből van egy nagyon jó, alapos, elég vastag kötet a Fővárosi Levéltárban, amit én ismertem. De volt még több más összeírás is. Egy párat ebből publikált annak idején, azt hiszem a *Históriában*, Belitzky János.

☐ *Még a régi Históriában...*

Igen a két háború közt. Nos, hát erre gondoltam, és mondom a Wellmann Imrének, hogy szeretnék ebből publikációt, támogasson, hogy ebből könyv lehessen! Megvan az összes származáshely, térképre is átvezettem ezeket, egy ilyen nagy térképre, ahonnan csak egy ember jött, azt is... Mire Wellmann azt mondta, hogy „Kit érdekel ez?” Mintha fejbe vágta volna. Pont a Fővárosi Levéltárnak az akkori vezetője viszonyult így egy ilyen készülőben levő munkához!

□ *Végül is ez az írásod megjelent a Tanulmányok Budapest Múltjából sorozatban, Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében 1687–1770. címmel 1963-ban.*

Kubinyi András, aki most is él és jóban vagyok vele, örömmel fogadta a tanulmányomat. Szerettem publikálni. Annál is inkább, mert abban az időben a *Tanulmányok Budapest Múltjából* szép honoráriumot fizetett. Szóval térképre vittem, és összezsugorítva beadtam a több lakost adó helységek térképét és ezt a történeti statisztikai tanulmányt, amivel viszont nagyon bevágódtam Fügedi Eriknél és Dányi Dezsőnél is. Nagyon tetszett nekik ez a „Pest város származáshelyei” téma, és akkor a hónom alá nyúltak... Na, summa summarum, az ötvenes évek végén még egyszer a kartográfia-történetre álltam rá. Akkor találtam meg a Pest Megyei Levéltárban a Pest vármegyei földmérőkre vonatkozó anyagot. Ezt is publikálni akartam, de ez csak vázlatban készült el és a cédulaanyag volt meg, amit az idén égettem el, mert ceruzával dolgoztam – akkor még nem volt golyóstoll –, lekopott, olvashatatlanná vált. Szóval, a Pest vármegyei földmérőkkel foglalkoztam, és közben kiderült, hogy többen közülük a pesti piaristáknál végeztek. Ma már utólag elmondhatom, mert nem él az illető atya – ő benem a volt piarista diákot látta, aki itt is lakik a közelben, és abszolúte megbízható –, aki kölcsönadta a legrégebbi iskolai anyakönyveket, melyekből nagyon sok mindent kiírtam, gondoltam, hogy jó lesz ez még, nemcsak a földmérőkhöz, hanem egyébként is.

Na, apropó földmérők és Pest város kartográfiája. Schedius-szal és Blaschnekkal foglalkoztam abban az időben, és a *Vasquez-térképpel*, ami megint csak kapcsolódik a spanyolokhoz, mert Vasquez, aki egy gyönyörűszép nagy, albumszerű térképet készített Budáról és Pestről, az ebből a spanyol kolóniából való volt. Ezek az adatok, mint a fogaskerekek, kapcsolódtak össze. Úgyhogy így állt össze ez a korábbi munkásságom. De még mindig nem vagyunk a hivatalnokoknál...

□ *Közben van az oktatástörténet...*

Közben van az oktatástörténet, úgy van... Ezt azért kellett megírnom, mert megkérdezték az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvének* szerkesztői, hogy nem lennék-e esetleg tekintettel a 18. századi oktatásra? Ez egyébként is érdekelt, az értelmiség mint olyan, a városi értelmiség miatt... Fogtam és megírtam, aminek Dányi Dezső és Fügedi Erik is megörült, úgyhogy végül nem is a *Széchenyi Könyvtár Évkönyve* kapta, hanem a *Történeti Statisztikai Évkönyv*. De hát itt megint zsugorítani kellett, mert egy sereg iskoláról sokkal több adatom volt, plusz a rengeteg névanyag, az iskolák vonzáskörzete, a diákok származáshelyei, amivel megint az volt a baj, hogy túlságosan nagyra sikeredett. Én a tömörítést ugyan igyekeztem megvalósítani, de nem mindig sikerült, mert így lényegesnek érzett momentumok kimaradtak volna. Szóval nem sikerült teljesen úgy megvalósítanom, ahogy szerettem volna. Ebben az időben még a Térképtárban voltam, és a következőkben az volt a tervem, hogy egy országos mérnök-katasztert is készítek a 18. századból, egy értelmiségi csoport adatainak összegyűjtését a Széchényi Könyvtár katalógusa számára, és ehhez életrajzok kellettnek.

☐ *Maradjunk még az oktatástörténetnél. Még arra is térjünk ki, hogy Az 1738/39. évi országos diák összeírást, mint forráskidványt végül a Széchényi Könyvtár adta ki.*

Igen, de csak nyugdíjbavonulásom után, 1990-ben.

☐ *De van még egy másik oktatástörténeti tanulmányod, ami 1979-ben jelent meg, ezúttal a Széchényi Könyvtár Évkönyvében, A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán címmel...*

De az egy válasz volt...

☐ *Mire és kinek volt válasz?*

Kosáry Domokos *Művelődés a 18. századi Magyarországon* című munkájára.

☐ *De az '80-ban jelent meg...*

Igaz, de nagydoktori disszertációját, a Széchényi Könyvtárban volt szerencsém olvasni eredetiben, és ott azt írja Kosáry, hogy Fallenbüchl Zoltán a gimnazistáknak és az elemistáknak az összekeverésével hamis és téves következtetésekre jutott. Mondom magamban, ezt nem lehet hagyni, valamilyen formában korrigálni kell, és akkor megírtam ezt a tanulmányt. Ez az 1738/39-es diákösszeírás helytartótanács-i aktakötegeiben levő egyéb iratanyagnak a feldolgozása, amiben kimondottan a diákság megélhetéséről van szó. És vettem 10 gimnáziumot, ezekből egymás mellé állítottam az 1738-as és a század végi diáklétszámokat, hogy a század során vajon tényleg nőtt vagy csökkent-e létszám? Én tudom, hogy csökkent, de Kosáry úgy látzik, nem hiszi el. Fel kell világosítani őt. Megírtam, hogy 564 diákkal kevesebb volt 1792-ben, mint 1738-ban. Azt is megírtam itt, hogy tulajdonképpen ilyen, hogy elemi osztály, az nincs is, mert az általam számításba vett gimnáziumi osztályok mindegyikében tanítottak latint, még ha alapfokon is. A városokban van iskolamester, a falvakban is van néhol iskolamester, elemi iskolai tanító, aki rendszerint egy jó pár gimnáziumi osztályt elvégzett diák, de aki aztán nem ment tovább, nem fejezte be a gimnáziumi stúdiumokat, ugyanakkor tanítónak nagyon jól megfelelt, de nem ugyanazt csinálta, mint a gimnáziumi tanár, hanem anyanyelvi szinten oktatott. Ezzel a diákoknak a későbbi pályafutására is szerettem volna reflektálni bizonyos esetekben, ezekre az iskolamesterekre különösen. Aztán az is felmerült, hogy a városi polgárság fiai Mária Terézia idejében még nem használták ki igazán azt a lehetőséget, hogy ők iskolaközelben vannak, hogy helyben van az iskola. A parasztembereknek sokszor káposztás diákként kellett élelmezniük a fiaikat, hogyha iskolázták őket. Már úgy, hogy egy héten egyszer kocsival behozták faluról a káposztát, és egész héten azt ette a fiuk. Ez fogalom volt, hogy „káposztás diák”.

☐ *És honnan tudni ezt?*

Ezt már Fináczy Ernő is megírta, *A magyar közoktatás története Mária Terézia korában* című munkájában, amit felhasználtam, és nagyon sokban alátámasztja ebben a tanulmányomban kifejtett álláspontomat. Ezt a témát nagyon szerettem, magam is tanárgyerek vagyok és tanári diplomám is van, csak nem taníthattam se középiskolában, az egyetemen se, sokáig.

Szóval Mária Terézia uralkodásának végével, 1780-nal zártam le az általam kutatott korszakot, nem 1790-nel, ahogy általában periodizálják ezt, mert az

1780-as évek után egy óriási személycsere történik Magyarországon, minden vonatkozásban. Rengeteg ember rüg labdába, hogy a futballban használatos kifejezéssel éljek... Ez a II. József uralkodása. És olyan emberek, akik előbb minden megjelölés nélkül szerepelnek, most egyszerre generosus dominusként jelennek meg az anyakönyvekben, mert nagyobb társadalmi tekintélyük van. Hát ezt a kort is szerettem volna bevenni, de ez egy külön téma, ez a II. József-kori személycsere, erre már nem jutott időm életem folyamán. Így Mária Terézia uralkodásának a végével, tehát '80-nal zártam le a korszakomat, ami elismerem, hogy nem nagyon jó periódushatár, mert az utolsó tíz évben már II. József befolyása erősen érvényesül és Mária Teréziának a felfogását nagyon alterálja, sőt nagyon sok esetben ellentétes vele, de ez mégiscsak periódushatárnak kínálkozott. Aztán később, amikor az anyakönyveknek tüzetesebb, nemcsak Pestre, hanem Pozsonyra, meg a felvidéki bányavárosokra is kiterjeszkedő feldolgozása megvalósult, akkor már a halálzási anyakönyvekben messze tovább mentem, tehát addig, amíg ez a Mária Terézia idejéből való generáció kihalt, vagy legalábbis nagy része kihalt.

□ *De ez már az archontológia? Vagyis annak a kiterjedt adatgyűjtésnek a kezdete, amely egyfelől a királyi hivatalok archontológiáinak máig megjelenő kötetéhez, másfelől ahhoz a mai kifejezéssel kollektív életrajznak, vagy prozopográfiának nevezhető műfajú feldolgozáshoz vezetett, amelyet a Pozsony és Buda értelmisége a XVIII. században című, 1986-ban megjelent munkád képvisel, vagy egy kicsit hagyományosabb szerkezetben az 1989-ben kiadott Mária Terézia magyar hivatalnokai.*

Óriási anyaggyűjtést csináltam, itt van ennek az egész dokumentációja, levelezés, ennek a gépiratos másolata, megmutatom nektek, tudniillik a '70-es évek elején volt egy picit olvadás Magyarország és Csehszlovákia között a levéltári forrásanyag cseréjében. A mikrofilm nagyon nagy segítség volt ebben, ami a mormonoknak köszönhető. Ők Salt Lake Cityben kiépítették a világ legnagyobb europid genealógiai adatbázisát: minden országban lefilmezték az egyházi, sőt ahol lehetett, az állami anyakönyveket is.

□ *És a másodpéldány?*

Ezeknek a másodpéldánya itt maradt, és ezeket lehetett használni, s én el is kezdtem. Neki is veselkedtem rögtön, minden mást hagytam, a kartográfiatörténetet, mindent. Persze a kartográfiát nem hagytam teljesen abba, mert későbbi időkben, még a '90-es években is, nyugdíjasként is publikáltam Olaszországban, de a mikrofilmezett anyakönyvek attól kezdve, hogy ne mondjam, szenvedélyemmé váltak. A feleségem tudná megmondani, hogy mennyire sok időt töltöttem vele és cédu láztam, jegyzeteltem...

□ *A szemed hogy bírta?*

A szemem, az hála Istennek – egészen nyugdíjazásomig – jól bírta. Aztán egyszerre az történt, hogy egy kis beszélgetés alkalmával kezdek nem jól látni a jobb szememre. Reggelre egy vörös, véres folt, és elment a látásom. Aztán később visszajött egy kicsit, de már csak az újságok nagybetűs fejcímeit tudtam elolvasni és lassan ez

is rosszabbodott, úgyhogy végül is a jobb szememre megvakultam. Hogy ebből mennyi írandó a mikrofilmek rovására, azt nem tudom, mert biztos, hogy belejárt-szott. Ez úgy három hónappal a nyugdíjba vonulásom után volt... A biztosító a vállát vonogatta: már nem vagyok aktív... – mondta.

Ebből a gyűjtőmunkából egy nagy monográfiát szerettem volna írni, amiből végül a *Pozsony és Buda értelmisége...* jelent meg. *Pest és Buda kétféle polgársága* címmel képzeltem el ezt a nagy munkát, amiben ennek a kétféle polgárságnak a különbségére kerültek volna a hangsúlyok, persze utalva a pozsonyi polgárságra is. Ez nem készült el, csak a fejemben, és ott is maradt a mai napig.

□ *És ennek mi a koncepciója? Mennyiben más, mint a Pozsony és Buda értelmisége...?*

Abban más, hogy a budai polgárság szőlőműves, erősen tradicionális, kevésbé iparos, majd a dicasteriumok Budára helyezésével egyszerre egy főváros polgársága lesz, amelynek a fiai helyet kapnak a dicasteriumokban. Ez benne van, de itt ki is lett volna fejtve bővebben. Nevekkkel, személyekkel. És nagy anyaggyűjtésem volt a pozsonyi hivatalnokságra, és vele együtt a polgárságra, a beérkezett polgárokra, és ez Pestre is megvolt. Budára is, de a budai anyakönyvek hézagosak. Például a vízivárosi részeké elpusztultak. Tudjátok hogyan? Az ottani plébános mondta el nekem, mikor a '60 évek végén kértem engedélyt a kutatásra: „Nagyon szívesen odaadom – mondta – de ezek az anyakönyvek '45-ben a kriptában voltak elrejtve a harcok elől, aztán a zöldár tönkretette egy részüket. Úgyhogy magának is azt tanácsolom, hogy vegyen fel gumikesztyűt, amikor forgatja a megmaradt könyveket.” Gumikesztyűben forgattam végig, mert ezek annyira fertőzöttek és rongáltak voltak. Kérdeztem, hogy „Miért nem restaurálják ezeket?” „A plébániának nincs rá pénze, a fővárosnak megmondtuk, de a Fővárosi Tanács elzárkózott a restaurálástól.” Akkor még lehetett volna őket restaurálni. Mert közben kirohadtak a lapok és megpenészedtek, úgyhogy... Ez megint olyan dolog, ami az akkori viszonyokkal függött össze!

Szóval a *Pozsony és Buda értelmiségét* írtam meg ebből, de hát azt is csak öt íven, ennyire volt lehetőség. Pedig, hogy csak egy példát mondjak, tudtam életkorokat, hogy mennyi ideig éltek az ügyvédek, mennyi ideig éltek a papok, mennyi ideig éltek a hivatalnokok, szóval ez a demográfiai része személyekre lebontva megvolt. Személyekre lebontva! A végrendeleteket is átnéztem, a budai és a pesti végrendeleteket.

□ *Ez a módszertani komplexitás hogyan alakult ki Nálad? Volt ugye a biográfia és a genealógia, mint műfaji–módszertani tradíció. De hát Te családrekonstrukciókat csináltál, a migrációt vizsgáltad, a házastársak meg a keresztkomák választását. Voltak ehhez mintáid?*

Nem voltak mintáim, vagyis bocsánat, nem akarom megbántani azokat, akiket fölhasználtam. Roger Mols, belga jezsuita volt, aki egy nagy történeti demográfiai munkát írt a második világháború után.¹ Akkor fölhasználtam mint módszert

1 Mols, Roger: *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVème au XVIIIème siècle*. Louvain 1954–1956, 3 volumes.

a Pierre Goubert műveit,² azután Erich Keyser-től tanultam sokat, a német demográfustól, aki várostörténet-sorozatot készített, olykor házakig lebontva.³ Még egy negyedik is volt,⁴ de ez a három jelentette leginkább a mintát... Wrigley munkája csak később került a kezembe,⁵ módszeremet addigra kikísérleteztem.

□ *És ezeket hogyan fedezted fel?*

Én egy „magán” alapon dolgozó történész voltam, a saját fejemet használtam arra, hogy módszert konstruáljak, de a könyvtárakban is kerestem szakirodalmat.

□ *És Hajnalnak volt ebben szerepe?*

Hajnalnak volt egy munkája, amit nekünk előadott '42–43-ban az egyetemen, vagy talán már a '43–44-es tanévben, *A francia hivatalnokság története XIV. Lajos korában* címmel. Ez sokban meghatározó volt a témát illetően. A módszeremet én magam kísérleteztem ki. Hajnal indítást, szemléletet, metodikai alapvetést adott nekem az egyetemen és aztán ezt a lehetőségeknek megfelelően adaptáltam, kikísérleteztem, mindig figyelembe véve a társadalmi adottságokat és az analógiákat.

□ *Te tulajdonképpen minek nevezed azt a tudományos műfajt, amit a hivatalnokok, mint társadalmi csoport vizsgálatakor művelsz.*

Ezeket archantológiának tekintem, mert egy hivatalban egy ember rendszerint valahol kezd, és nemcsak a tanácsosok és a vezető állásúak tartoznak oda. Grassalkovich Antal például négy kategórián ment keresztül, amíg a Kamara elnöke lett. Egy-egy hivatal egész személyzete az archantológia egysége, azok működése és szerepe. Így dolgoztam fel a '60-as-'70-es években a Magyar Királyi Kamarát, amit a *Levéltári Közlemények* között folytatásokban. „Folytatásos regény”, „tényregény”... – mondhatnám.

□ *És szerinted hozzátartozik ehhez a családi állapot, a gyerekek száma is?*

Hozzátartozik, hogyne. Sőt a házastársválasztás is. A tisztviselőkarra vonatkozó nagyarányú cédulaanyag, főként életrajzi vonatkozású, most is megvan.

□ *Egy fontos kérdés a Te – ahogy korábban fogalmaztál – történész tevékenységében: hogyan alakult a publikációs tevékenység?*

Az első időben még a spanyolok gondolatban vissza-vissza tértek, hátha lehetne ebből valamit publikálni, és akkor kikerültem Bécsbe. A Széchényi Könyvtár kiküldött a Collegium Hungaricumba, hogy katalogizáljam a magyarországi vonatkozású térképeket. És ott találkoztam egy spanyol úrral, aki azt mondta, hogy bizony ez a kézirat őket nagyon érdekelné. De amíg kéziratot nem látnak, addig nem tudnak mit tenni. És ennek az eredménye az volt, hogy franciául megfogalmaztam, egy hiteles fordítóval átnéztem, utána az Országos Széchényi Könyvtár útján kiküldtem a *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* szerkesztőségének. Olyan szerencsém volt, hogy ennek a szerkesztője rendkívül kedvezően fogadta és természetesen közzé is tette. Amit itthon két évvel korábban a *Századokban* lehoztam, az benne van. De benne van azonkívül a névanyag is –

2 Goubert, Pierre: *L'Ancien Régime. I. La société*. Paris, 1969.

3 Keyser, Erich: *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands*. Danzig, 1937.

4 Burgdörfer, Friedrich: *Aufbau und Bewegung der Bevölkerung*. Leipzig, 1935.

5 Wrigley, E. A.: *Népesedés és történelem*. Budapest, 1973.

sőt azóta is kerültek elő még nevek –, ezt a névanyagot itthon a *Századok* szerkesztőségének lektorai reklamálták ugyan: miért nincs névanyag, de nem adtak helyet neki, csak számonkérték. A spanyol verzióban a névanyag is helyet kapott, két részben. Na jó, ez az én magánsérelmeim közé tartozik, úgyhogy nem akarok senkit elmarasztalni, de a *Századok* szerkesztőségében sem néztek rám túlzottan jó szemmel, úgyhogy amilyen lehetőséget meg lehetett ragadni, azt megragadtam. Burgenlandban is érdeklődni kezdtek, aztán meghívtak, hogy a *Burgenländische Heimatblätter*ben publikáljak ezekről a mai Burgenlandból Pestre vándorolt polgárokról. Akkor kértek kartográfiai történeti cikket, azt is publikálták, úgyhogy már valóságos külső munkatársnak tekintett engem a *Heimatblätter*, szívesen fogadtak. Én meg úgy vagyok vele, hogyha szívesen fogadják a cikkemet, meg honorálják is, és ők szépen honorálták, miért ne publikáljak?

□ *Nekem úgy tűnik, majdhogya több az idegen nyelvű publikációd, mint a magyar...* Majdhogynem több. Külföldön jobban sikerült bevégődnöm, az osztrákoknál is, a spanyoloknál is, a németeknél is, mint idehaza, ahol mindig a klerikális reakciót látták bennem.

□ *Miből kifolyólag?*

Miből kifolyólag? Hát sosem csináltam belőle titkot, hogy vallásos vagyok és templomba járok. Úgyhogy ez nagyon rossz pont volt – még a Kádár-érában, annak vége felé is rossz pont volt.

□ *És volt ebből szakmai féltékenység, hogy Te külföldön publikálsz, sőt, hogy ők keresnek Téged? Itthon nem nézték ezt rossz szemmel?*

Azért nem nézték rossz szemmel, mert vagy nem tudtak róla, vagy Jóború Magdának, a Széchenyi igazgatójának, indifferens volt az egész, így ő nem volt rosszindulatú, Sebestyén Géza, a helyettese, pedig kimondottan jóindulatú volt.

□ *Milyen terveid vannak? Van még néhány munkád, amit fontos lenne kiadni, illetve milyen jövőt gondolsz ennek a hatalmas cédulaanyagnak?*

Rendezve van, sok olyan adat van, ami a táblázatokba nem került bele, csak az összesítésekbe, és sok minden van, amit még szeretnék megcsinálni. Azért még ebben a pillanatban nem gondolok az átadásra. A szerzői jogokat fönntartom magamnak, olyan értelemben, mint ahogy például Bécsben, a Rathausban van a Portheim-gyűjtemény. Én is kikötném azt, hogy hivatkozzanak a munkásságomra. Mert végül is én állítottam össze ezeket az adatokat.

□ *És a Pest és Buda kétféle polgársága?*

Gondolkodom rajta. Mert az anyaggyűjtés meg egyfajta előfogalmazvány megvan. Lehet, hogy megcsinálom még, ez attól függ, hogy meddig élek és mennyire vagyok akcióképes. Tekintve, hogy csak egy szemem van, és a szememet is bizonyos fokig kímélnem kell, messzemenő, hosszú lejáratú terveket nem szövök, de ezt valóban szeretném még megírni, mert ez érdekes téma. Ez az a három város, ahol nagyon mélyreható anyakönyvi kutatásokat folytattam. És ezt szeretném közzétenni is valamilyen formában. Mindenesetre a szerkesztői feladatokat a feleségemre tesztálom.

□ A Mária Terézia magyar hivatalnokai *a másik munkád, amely a Pozsony és Buda értelmisége... mellett mutatja azt a sok forrásból összegyűjtött hatalmas anyagot, amit történészként felhalmoztál. De ez is zsugorítottnak tűnik. Van-e, megírható-e ennek egy teljesebb, monografikusan kidolgozott változata?*

Van! Ezt megírtam, ez megvan gépiratban, két részben. Az első rész a hivatalszervezet kialakulását mutatja be Buda töröktől való visszafoglalásától Mária Terézia uralkodásának végéig. Hogy miért eddig, arról már volt szó. A második részben az újfajta hivatalnokság életformájának kialakulásáról, stabilizálódásáról van szó Mária Terézia uralkodása alatt. Az első rész inkább hivatal-, intézménytörténet, a második pedig társadalomtörténet, a hivatalnokságnak, mint társadalmi csoportnak a története: ebben sok mindenről van szó, olyanokról mint: származási, képzettségi, etikai követelmények, szolgálati pragmatika, fizetés, nyugdíj, illetve az életmód, házasodás, család, gyerekek, mentalitás és műveltség, erkölcs és világnézet, társadalmi és irodalmi tevékenység stb. Ennek megjelentetésében még bízom...

□ *Befejezésként még két teljesen más dolgot szeretnénk kérdezni. A bombázás kapcsán már előkerült '56. A házatokkal szemben ott a Kilián laktanya, mesélj a forradalom alatti emlékeidről!*

Bennünket 1956. november 5-én bombáztak ki. Mert az első napokban, leszámítva, hogy az utcára nem lehetett kilépni, még nem volt jelentős károsodás. Betörték az ablakok. Álltam az ablakunkban 24-én reggel, mikor a szovjet csapatok beavatkoztak. Láttam egy nyitott páncélautót és láttam az orosz katonák rémült tekintetét, hogy mibe vitte bele őket a parancsnokságuk.

Addig voltak repeszkarók, üveggárok, de a komoly károsodás 5-én ért bennünket. Akkorra már lent voltunk a pincében. A házat 11 óra tájban egy légbomba találta el. Rázkódott az épület, az asszonyok jajgattak, sírtak, legtöbb ember imádkozott, olyanok is, akik addig nem voltak vallásosak, mert úgy érezte mindenki, hogy mindennek vége, ütött az óra! Aztán egyszer csak bejön egy barátom és azt mondja: „A Ti lakásotok kapott találatot!” És tényleg ez is volt a helyzet, mert függőlegesen szakadtak le a falak és a szobáink teljesen lezuhantak a bennük levő berendezéssel, mindennel együtt. Ehhez még csak azt tenném hozzá, hogy közvetlenül ezután felkeresett régi barátom, Nemeskürty István, aki Bólyai Akadémia-t végzett, és kiváló szakértője volt a tűzészeti tűzhatásoknak, Ő azt mondta: „Ez a koronatanú! Függőlegesen szakadtak le a falak, és ez eldönti a kérdést, hogy volt-e légitámadás november 5-én vagy nem.” Mert voltak, akik azt állították, hogy csak tűzészeti tűz volt. Ezt a sarkot légiakna vitte le. Valószínűleg a Corvin közt akarták eltalálni, de repülőgépről a bombák találati pontosságát nem lehet megállapítani, úgyhogy alaposan mellédobtak.

□ *Amerre nézünk, rengeteg macit látunk...*

Valóban.

□ *Van-e nekik történetük?*

Természetesen. Nem „mackós” gyerekként születtem, de gyerekkoromban nekem is volt mackóm, megvan ma is, háború alatt is menekítettem, a forradalom idején is, tehát megvan az eredeti mackóm is; de kaptam egy pár mackót a '70-es években,

sőt már a '60-as években is. Tudták rólam, hogy kedvelem őket, és mindig megmutatom a régi mackóimat. Erre a barátaim és tisztelőim – mert ilyenek is bőven akadnak – mindig mackóval kedveskedtek. És így az osztrák és angolszász, amerikai területen élő barátaim, ismerőseim, rokonaim stb. révén összejött egy gyűjtemény, sőt mackó-szakirodalom, tehát: mackó mint játékszer, a játékmackó története, egy kis könyvtár. Úgyhogy tulajdonképpen hogyha valaki, akkor én megírhatnám a *Játékmackó története Magyarországon* című könyvet is. Itt van az eredeti mackóm, ez a legrégebbi, és most már 600 medvém van...

□ *600 medve!!!*

Ez az én eredeti mackóm. Öt éves koromban kaptam, pontosabban az édesanyám tanítványai hozták a születésnapjára, illetve a névnapjára, Gizella napra, május 7-én, mert tudták, hogy gyereke van. Három kislány jött, az egyik virágcsokorral, a másik édességgel és a harmadik ezt a mackót hozta.

□ *Ez egy koala mackó...*

Ez Teddy felesége. Tudniillik a házasságunk után mondtam, hogy most már Teddynek is kellene egy pár, és akkor feleségem névnapjára, ami júliusban van – mert ő Mária Anna – vettem neki Szántódon ezt a kis mackót. Később a sógornóm fölöltöztette mind a két mackót, mert nagyon kopottak voltak szegények, és most őrzöm őket a szekrényemben. Ez mackóim története.

□ *És akkor meg lehetne a játékmackó történetét írni?*

Hát meg lehetne írni, de ennek már nagy nemzetközi irodalma van.

Az interjút készítette: *Horváth Gergely Krisztián* és *Sasfi Csaba*

Fallenbüchl Zoltán legfontosabb történettudományi munkái ⁶

Az Atlas Parvus Hungariae és Hevenes Gábor. In: *Térképtudományi tanulmányok – Studia Cartologica 1956–1958*. Budapest, 1958. 153–193.

Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében 1687–1770. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15. Budapest, 1963. 239–287.

A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 1967. 2. 193–236.

Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Budapest, 1968. 175–239.

A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 1970. 259–336.

A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig 1780–1848. *Levéltári Közlemények* 1972. 2. 327–395.

A királyi hivatalok létszám és szolgálati viszonyai a XVII. századi Magyarországon. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 1. Budapest, 1975. 43–87.

A tiszticímterek története Magyarországon. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Budapest, 1977. 305–327.

⁶ A jegyzék nem tartalmazza a szerző irodalomtörténeti munkáinak bibliográfiai adatait.

- Spanyolok Magyarországon a 18. században. *Századok* 1977. 6. 1192–1230.
- A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977*. Budapest, 1979. 379–415.
- A sóügy hivatalnoksága Magyarországon a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 1979. 2. 225–290.
- Espagnols en Hongrie au XVIIIème siècle 1–2. *Revista De Archivos, Bibliothecas y Museos* (Madrid) 1979. 85–147, 199–224.
- Die Entwicklung der Intelligenzberufe in Ungarn im 18. Jahrhundert. *Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Wien 1983. 24–47.
- Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert. *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Regime*. (Sonderheft 21.) Frankfurt am M., 1984. 213–232.
- Pozsony és Buda értelmisége a XVIII. században. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 6. Budapest, 1986. 87–131.
- Magyarok és idegenek a törökellenes felszabadító háború korszakában 1683–1699. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982–1983*. Budapest, 1984. 423–463.
- A XVIII. századi magyar archontológia. *Levéltári Közlemények* 1990. 1–2. 3–21.
- Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. Budapest, 1985. [1990] OSZK, 536 oldal
- Magyarország főméltóságai 1526–1848. Budapest, 1988. 160 oldal
- Mária Terézia magyar hivatalnokai. *Történeti Statisztikai Füzetek* 10. Budapest 1989. 156 oldal
- Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984–85*. Budapest, 1993. 283–334.
- Magyarország főispánjai 1526–1848. Budapest, 1994. 171 oldal
- Grassalkovich Antal. *Hivatalnok és főnemes a XVIII. században*. Gödöllő, 1996. /Gödöllői Múzeumi Füzetek 2./ 92 oldal
- Anton Cothmann, Siedlungsarbeiter unter Kaiserin Maria Theresia. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (Wien) 1996. Bd. 44. 109–122.
- A harmincadvám-igazgatás tisztviselői a XVIII. századi Magyarországon. In: Vizi Lakatos Mária (szerk.) *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Budapest, 1996. 87–99.
- Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll. és bev. F. Z. Szerk. Fallenbüchl Zoltánné Czárán Marianne. Budapest, 2002. 377 oldal